

הרב אלישע קן

בני ברק יצי

לדרכו של בעל תורה תמימה

הגאון רבי ברוך אפשטיין זצ"ל נולד בחדש שבט ה'תר"ך לאביו הגדול, הגאון רבי יחיאל מיכל זצ"ל בעל ערוך השלחן, בעיר בוכרובסק שבליטא. מצד אמו התייחס לשישלת משפחת ברלין, ודודו אחי אמו היה הנצי"ב מוולאז'ין זצ"ל. בשיבת וולאז'ין בה למד ניכר בכשרונותיו המופלאים, וכך עלה ונתעלה עד שנשמך להוראה על ידי מרגן הנצי"ב, בעל בית הלוי, הגאון רבי רפאל שפירא, ועוד. עם הגיעו לפרקו נישא לבתו של הגאון רבי אלעזר משה הלוי הורוביץ זצ"ל, רבה של פינסק, אך משהוצע לו לשמש ברבנות ערים חשובות סירב, והעדיף לעסוק לפרנסתו במלאכת המסחר והבנקאות. בד בבד חיבר ספרים רבים כאשר בראשם יצירתו המפורסמת, פירוש תורה תמימה על התורה. לבד מזה, בקולמוסו הנובע נכתבו כרכים רבים של הספרים מקור ברוך, ברוך שאמר, תוספת ברכה, גשמי ברכה ועוד. ספריו ידועים בשפתם הברורה ובסגנונם הצח^ה, בתוכן חידושי המקוריים ופולפוליו המחודדים, בהם ביאר ופירש סוגיות רבות, בהלכה ובאגדה, מתוך חריפות וגאונות, ידע מקיף ובקיאיות עצומה. בשנות מלחמת העולם השנייה, ה'תש"ב לערך, נתבקש לבית עולמו בעיר פינסק ושם מנוחתו כבוד².

אלא שיצאו עוררין על מהותו של האיש וצביון ספריו, ובראשם רעת השמועות בשם כמה חכמים³, לפיהן היה משכיל ומקורב בהלך רוחו למתחדשים בדעותיהם, ואם כן לא ראוי ללמוד בספריו ולהגות בחיבוריו הרבים. וכך כתב בשו"ת פאת שדך חלק ב' סימן ל"ה, כי היה משכיל ומשום כך היה קל בעיניו לפרש דלא כקבלת חז"ל. ושם סוף סימן מ"א הזכיר את הספר תורה תמימה, והעיר מיד דאף על גב שהוצרך להזכירו לא נתכוון בזה להעיד על מחברו⁴. וכעין זה יעוין בשו"ת אפרקסתא דעניא חלק ב' סימן קמ"ז שהשיג על התורה תמימה עוד בחייו, הכיצד נשאו לבו לחלוק על הראשונים מכוח קושיותיו,

א. וכבר עמדו על מקור צחות לשונו ויופי סידור דבריו בשו"ת עולת יצחק חלק ב' סימן רס"א אות ד', ובספר דרכי העיון (בני ברק ה'תשע"ב) דף ק"ב, ושניהם דבר אחד העלו. ועיין עוד כיוצא בזה בספר נפלאות מתורתך פרשת פנחס (כ"ז, ז), ובקובץ מוריה אלול ה'תשע"ה דף תל"א.

ב. כמה גירסאות אודות זמן פטירתו ונסיבותיה, נמנו ופורטו בקובץ ישורון כ"ט דף תתפ"ה ואילך. עוד לתולדותיו, עיין בספר רבי ברוך הלוי אפשטיין, ירושלים ה'תשכ"ז, וכן בקשת גיבורים חלק ג' דף ל"ח והלאה.

ג. ובהם מרגן הגאונים רבי יוסף שלמה כהנמן ורבי אלעזר מנחם שך זצ"ל, וכן שמעתי על האדמו"ר מסקולען זצ"ל שאירע כי ישב ליד שלחן אשר בו היה מונח ספר תורה תמימה, והרחיקו באחורי ידו עד שלקחוהו משם.

ד. כדרך רבים וגדולים להביא מכתבי זולתם בלא יחס לטיב ערכם, עיין לקמן הערה י"ד.

דהלא כל קושיא יש לה תירוץ, ואפילו אין אתנו יודע לתרץ, עדין מה חכמה לנו לעומתם דכל רז לא אניס להו, ומכל שכן סוגיות בנגלות לכל בר בי רב דחד יומא⁵.

והנה, פשוט וברור שהעדים הנאמנים ביותר ללמדנו דעת על יחסו האישי להשכלה הם ספריו הרבים, בהם התייחס ברמז ובפירוש פעמים רבות לתנועה זו ולאנשיה. ראוי, אפוא, להביט בציטוטים ומובאות מספר זכרונותיו הנקוב בשם מקור ברוך, שם בפרט ניכרת השקפתו כלפי המשכילים, בהיות יעודו של הספר [על ארבעת חלקיו] להנצחת סיפורי זכרונות היכרותו עם אנשים רבים, ומהם גם ראשי המתחדשים ודומיהם, מפייהם ומפי כתבם.

ובה כתב, עם דברו על ערך מלמדי תינוקות של בית רבן וביטול חשיבותם בקרב המון העם (חלק המבוא פרק י"א ריש סעיף ב'). בעת בהלת ההשכלה על ראשי צעירינו במדינה, ויאמר לחקן [כביכול] עולמנו הרוחני ולזכות אותנו בקניני יפיפותו של יפת, או לצרף ולזכך את קניני נפשנו בכור השכלת אדם ויון, שעיר וחותרנו. והעיר על כך, כי על משפט כזב זה כבר ניחמו רבים ממשכילינו הישרים כלבותם, ואחד מגדולי חלוציהם נשא משא חרטה בקראו לכל ענין זה מקח טעות, עכ"ד.

הנה כי כן, יחד עם רחיעתו מדרכם ולגלוגו על מחשבתם ניכר יחסו במידה שווה לזולתם, אלו הישרים כלבותם, כהגדרתו, ולא כלל את כל חבר מרעיהם בחדא מחתא. ובהמשך דבריו שם תיאר את בתי ספרם אשר אינם מתוקנים כי אם מסוכנים, בסגנון לשון נופל על לשון, והממיר אש וגפירת על שיטתם, עד שדימה אותם לכמעט קראים.

יחד עם זאת, כמה וכמה פעמים ציין בספרו לכתבי המשכילים והביא מדבריהם, וכגון שם פרק י"א סעיף א'. ומהם מדברי הדעסואי, בכנותו החכם ר"מ מגדלון, אלא שאודותיו האריך עוד בדברים, בתארו את ההרס והחרבן שנגרמו על ידו במחנה ישראל. ובעיקר כתב עליו בחלק ב' פרק י"ב, נגד שיטתו המכחשת את יהודיותו של עם ישראל, שיטה כוזבת ומרה שחדרה בתוקף ארסה ולכדה לבבות רבים, ועוד כהנה וכהנה.

בציניו לספרי רבי יהודה אריה מודינא⁶ כינהו (שם פרק ב' סעיף ג' ופרק י"ב סעיף ב') בתואר הרב החוקר, ואף הזכיר (חלק א' פרק א' סעיף א') את החכם גרעץ⁷ וספרו דברי ימי

ה. וכן הביא מדברי רבותינו הראשונים, ועיין בשו"ת דברי חיים אה"ע חלק א' סימן י"א וז"ל, אין בידינו להכריע נגד גדולי הראשונים הללו אשר כל רז לא אניס להו, ומה נדע אשר לא ידעוהו, וקושיות שלנו מה הוא בעיניהם. ובשו"ת רעק"א קמא סימן נ"ה כתב בהא"י לישנא, ולמען היות לו למזכרת, להבין שדעתם רחבה ודעתינו נבערת, או אז יכנע לבבו לשום פסקי ראשונים לראשו עטרת תפארת, לתכלית הנרצה הלזה הנה באו כל דברי זאת אגרת.

ו. אשר על חקר דבר זה והוראת ענינו, טעמו ורוחו, בדרך חז"ל שנקטו בו בכמה דוכתי, האריך בספרו שם פרק ח'.

ז. שחיבר ספר בשם ארי נודהם בו פקפק בקדושת תורת הקבלה, וכבר הכה על דקדו הגאון רבי יצחק אייזיק חבר זצ"ל בספרו מגן וצינה. אך מכל מקום, בספריו האחרים הוכר כתלמיד חכם וגברא רבא, מדקדק ודרשן. ועיין עוד אודותיו בשו"ת ציץ אליעזר חלק י"ג שלחי סימן י"ב, ובקובץ אור ישראל (מונסי) ט"ז סוף דף קנ"ו.

ישראל. וביותר, העתיק (מבוא פרק ב' סעיף ד') את דברי שר ההשכלה הרוסי, אשר זמם לבקוע פרוצות בכרם בית ה' ולהחדיר את דרך ההשכלה בעם ישראל. מיד לאחר מכן דחה את דבריו נמרצות, אך לא היה יכול להימנע וכבר בסיום העתקת לשונו העיר כי בסמוך תבוא התשובה לדבריו המוטעים והשגויים, והיינו שלא יעלה על הדעת ולו להגע קט כי יתכן שמץ של אמת בדעה זו. כמו כן, לגלג על רוח הרפורמים ורבניהם (וכגון בחלק ב' פרק י"ב סעיף ג') ואת פסקיהם וחידושיהם שם ללעג וקלס (חלק ג' פרק כ"ח). ואם כך היא דעתו כלפיהם, כל שכן הוא יחסו הגרוע אל המשכילים עצמם.

יריעה נרחבת יוחדה על ידו לעריכת דברים ברוחב אמרים על יחסם השלילי בהחלט של אבותינו ורבנותינו כנגד מציאות המחדשים בכל ענין, בקיום המצוות ודאי ואפילו בהוויות העולם. אי אלו פעמים חזר ושנה את מליצתם כי חדש אסור מן התורה, עיין בכל זה בחלק א' פרק ג' סעיף ו', ובפרט בחלק ג' פרק כ"ג הנקרא בשם חדש וישן. במבוא פרק ד' סעיף ו' הרחיב על דרך מרן החתם סופר וצ"ל ושיטתו הנודעת בשערים, וכן הביא (חלק ג' פרק כ"ג סעיף ג') את אשר שמע מתלמידו הגאון רבי זלמן שפיצר וצ"ל, בדבר עמידתו בגאון ובעיו על משמר היהדות הנאמנה, כך שדברים רבים דחה מפני התנגדותו להנהגת החדשות², ועל זאת לחם בכל כוחו ואומץ רוחו.

וכך נהג הוא עצמו, אשר היה מחדש עצום כניכר למעיין בחיבוריו, וכאשר בא לבאר (חלק ג' פרק כ"ו) נוסחאות חדשות ותיקוני טעויות באופנים המחדשים עד מאוד, לפיהם התפרשו ענינים רבים בהלכה ובאגדה, גילה את דעתו בפירוש טרם פרישת דבריו, כי אינו ממעריצי החדשות ולא בא לחדש אלא להראות את טעויות המדפיסים וזולתם. וכן בחלק מתיקוניו הביא מתשובות אביו בעל ערוך השלחן, שאמנם הסכים לאמיתות החידושים כשלעצמם, אך נקט דבולתי אפשרי לשנות מחמתם וזאת משום היותם חידושים גדולים וכנגד המוסרה.

אודות הרעסואי עצמו, תמה על מרן החתם סופר שבצוואתו הידועה כתב ובספרי רמ"ד אל תשלחו יד, ורבה הפליאה, הכיצד הכתירו בתואר רבי עם כל התנגדותו המרה לאיש ולמעשיו. עוד דוגמאות כגון אלו נפזרו בספרו פעמים רבות עד מאוד, אחת הנה

ה. אודות האיש ושיחו הכוזב, עיין בתולדות ישראל חלק י"ג דף קכ"ט, האיש על החומה חלק ב' דף קצ"ה, ומשיחי השקר ומתנגדיהם דף תרצ"א.

פ. לאור הדברים מתבארים ענינים רבים בדעת החתם סופר, כיעוץ שם, ויש להטעים זאת גם על דבריו הידועים בתשובותיו א"ח סימן ט"ו גבי שינוי נוסח התפילה, כמנהג רבו הגאון רבי נתן אדלר וצ"ל, דמהאיי טעמא לא חפץ לקבל זאת. ועיין מה שכתב בזה מרן הגרי"ש אלישיב וצ"ל בקובץ תשובות חלק א' סימן י"ב, ובמקוא"ה.

י. ואמנם יש שפתרו כי כוונתו לרשע, אך כבר העירו עליהם מלשון החתם סופר בתשובותיו יו"ד סימן של"ח שכתב החכם רמ"ה, עיין קובץ המאור תשרי ה'תשמ"ח דף כ"ו. ומאידך יש שמצאו כי בכלל טעות נפלה בפתרונו ובמקור נכתב בספרי חמד, כיעוץ בקובץ המעין תשרי ה'תשס"ט דף ס"ב. איך שיהיה, מעצם תמידה זו למדנו על יחסו של התורה תמימה לאיש ולפעלו, גם אם אכן לא היתה כוונת החתם סופר עצמו לזאת.

ואחת הנה, בהן ניכרת התייחסותו השלילית והתנגדותו הנחושה לתנועת ההשכלה ולכל המשתמע הימנה, כאשר קרא תיגר בחדות על שיטתה הפסולה והשקפת עולמה הכוזבת.

וזוה תורף דבריו (חלק ג' פרק כ"ג סעיף א') בכתבו אודותיה, דסופה הוכיח כי מקומה בתחתיות ארץ, בערפילי חשך ובקדרות עלמה. כי אלו המתקדשים והמטהרים, כביכול, הכינו בסתר כדורי מפץ ממגילות סתרים ומכתבי פלסתר, להרעים בהם את כל היהדות ומורשתה. ואבותינו, בהגרשתם העמוקה, ראו זאת מראש ויהי להם למגור ולמחתה, לדאגת הפחד מן העתיד ולדאבון הלב, ועל כן אזרו עוז ונלחמו כנגדה בכל מיני אמצעים, אופנים ותחבולות, למען תכלית התנגדותם הקשה והנחרצת אליה.

ונראה כי דרכו הנזכרת, לכתוב נגד שיטתם וכד בכד להביא מדבריהם ולכנות את חלקם בשם ישרים, יסודה ומקורה במה שכתב הוא עצמו (מבוא פרק ב' סעיף ד') כי יש לקבל דבר טוב ונכון ממי שאמרו, יהיה מי שיהיה, וכשם שמצינו פעמים רבות בספרי חו"ל³. וידועה לשון רבינו הרמב"ם בהקדמתו לשמונה פרקים⁴, קבל האמת ממי שאמרה, ובמקור ברור גופיה ציין לדברי חכמים וסופרים, ומהם לאמרות פיו של רב האי גאון, כי לא נמנעו אבותינו והצדיקים הקדמונים לחקור אחר פירוש התיבות הזרות אצל בעלי אמונות שונות⁵, יעוין שם.

עוד הזכיר את לשון הרמב"ם בפרק י"ז מהלכות קידוש החודש הלכה כ"ד, דספרי חכמי יון על חכמות התקופות והגימטריות הם הנמצאים ביד החכמים, ומאחר שכל אלו הדברים בראיות ברורות הם, שאין בהם דופי ואי אפשר לאדם להרהר אחריהם, אין חוששים למחבר, בין שחיברו אותם נביאים בין שחיברו אותם גוים. וכל דבר שנתגלה מעמו ונודעה אמיתתו בראיות ברורות שאין בהם דופי, אין סומכים על זה האיש שאמרו או שלמדו אלא על הראיה שנתגלתה והטעם שנודע, עד כאן לשונו הזהב.

ובאמת יתכן לדחות, דלפי זה דוקא במה שברורה לנו אמיתתו ניתן לקבל מהם ולא בכל אופן, אך צריך לומר שזו הכוונה דיש לקבל האמת ממי שאמרה, האמת

יא. אלא שהוא הביא כמקור דבריו את המנהג שלא לשאת את הבת הצעירה קודם הבכורה, ששרשו מלבן הארמי, ואמנם לא קבלו זאת כולם ורבים לא חשו להך מילתא ונימוקם מהאיי טעמא גופא. עיין שלחן ערוך המקוצר סימן ר"ה סעיף ט'. ונראה עוד להביא ראיה להך דינא מהא דאיתא בבבא בתרא קמ"ד ע"א, אמר רבי חנינא המשיא אשה לבנו גדול וכו' ודוקא שהשיאו ראשון, ומשמע דשפיר מצינן שינשאו הצעירים הימנו לפניו. ושמא יש לחלק בין האנשים לנשים, ולפי זה אכן אין מקור לאלו המקפידים על כך גם באנשים, ועיין.

יב. ובמקור ברור גופיה ציין לדברי הרמב"ם במבוא פרק ב' סעיף ו', אלא שכתב כי הביא כן בשם מאמר חז"ל ולא ידע את מקומו, ולא היא כניכר למביט בגוף דברי הרמב"ם.

יג. ולגוף הענין, עיין תפארת ישראל בפסחים פרק י' משנה ח' (בועז את ג') שביאר את דרך חז"ל ליהד התיבות הזרות על ידי שיבוש מקורן, בהסבת אופן קריאתן ושינוי ביטוי הברתן, וכזאת מתבאר בשו"ת חתם סופר אה"ע חלק ב' סימן י"א ד"ה שוב תמזהתי. ויש לסמוך לטעמם את לשון הרמב"ם בפירוש המשנה לנדרים פרק א' משנה ב', דעיקר הפסד איזו לשון שתהיה אינו אלא בחדירת זולתה מן הלשונות לתוכה והתערותה בה. ועיין עוד בקובץ עץ חיים חוברת י"ז דף קל"ו.

דייקא, ודו"ק הישב. ואכן בשו"ת שבות יעקב חלק ג' סימן כ' ביאר דמהאי טעמא נמנעו כמה גדולים ללמוד ענינים אלו, ובחזון איש או"ח סימן ס"ד ס"ק י"ד כתב דכל הסכמת חכמי אומות העולם היא לסימנא בעלמא, ואין ראוי כלל להכניסה לבית המדרש בזמן שדנים בהלכה".

מה גם שכדרכו, כאשר אהו שראויים הדברים לא היסם להביאם, כי גם בקרב המשכילים נמצאו ישרים ותמימים. וכך ביאר (חלק ג' פרק כ"ג סעיף ד' וחלק ד' פרק מ"ג סעיף ט') את דרך חכמינו ז"ל שהחזיקו בתבונה, כדעת ובמחשבה, לאמץ ולרומם את מי שנמה מן הדרך הישרה והמסורה, לכל ילך מרחי אל דחי ויתרחק יותר עד שיעזוב כליל את תורתנו הקדושה, ועל דא אתאמר בסוטה מ"ז ע"א לעולם תהא שמאל דוחה וימין מקרבת. וכן נהג הריב"ש בתשובותיו סימן שצ"ד, שהכתיר בתארים מופלגים חכם אחד ששנה, בכדי שלא יסור מן הדרך לגמרי".

נמצאת שיטתו המתבארת מכלל כתביו, לקרבם ולחזקם בכל אופן שיעלה בידו, כי אמנם עסק עמם רבות, במלאכת פרנסתו ובסתמא הכירם, אך ודאי שלא היה שייך אליהם כי אם להיפך.

ראוי להביא מביאורו (בחלק המבוא פרק ב' סעיף ד') בדבר הא דקתני בברכות כ"ח ע"ב"י מנעו בניכם מן ההגיון, ופירש רש"י, לא תרגילום במקרא יותר מדאי משום דמשכא.

י. ובהקדמת שקל הקדש על הרמב"ם הובא בשם מרן החזו"א, דאחר שהעתיק הרמב"ם את חשבונות הענינים הללו הרי שנעשו תורה ממש, ועיין לשון רבינו במורה הנבוכים חלק ב' פרק ח'. ובספר מסורת משה חלק א' דף רפ"ו נכתב בשם מרן הגר"מ פיינשטיין זצ"ל שאין הלכות אלו נכללות בחיובו של המקבל על עצמו ללמוד את כל חיד החזקה, ויעיין בהקדמת הגאון רבי שלמה הכהן זצ"ל לחיבורו לחם שלמה שהזהיר לא ללמוד את חכמות הכוכבים וכדו', וזולתי קידוש החדש שהוא מצוה עלינו. גם תוס' הרי"ד בשבת ל"ד ע"ב תירץ על פי פירוש חכמי אומות העולם וכתב דהוא העיקר, יענין שם. ובעיקר הק' מילתא, כתב הגאון רבי יהודה גופאן זצ"ל בהקדמתו למנחת יהודה שמצא בספר ולא ידע למי מקדושים הוא, דצריך האדם לקבל האמת אפילו מגוי, אם יראה שהם דברים המתקבלים על הלב ונכוחים למבין. והנה בשו"ת מחנה חיים תליתאה אר"ח סימן י"א דן אם אפשר לדלות פנינים מבארות מים נשברים, כאשר שרשם באנשים רעים וחטאים, ובספר אשכנזיה דרבי חלק ב' (קונטרס בית רבי דף קפ"ו) הובא שהזכיר בעל קהילות יעקב חידוש נאה ואמר שאינו רוצה ליחסו אל אומרו, ולמפרע התברר שהיה זה רב אשר אין רוח חכמים נוחה הימנו, וראה את דבריו במאסף תורני כל שהוא. והיינו מכלל הא דאשכחן בהוריות י"ד ע"א, מימייהם אנו שותים ושותים אנו מזכירים.

זו. וזו לשונו שם סימן שע"ג, אבל מה יעשו גדולי הדור אם אין דורם דומה יפה, יש להם לנהלם לאט ע"פ מדותיו החזק הוא הרפה, שמאל דוחה וימין מקרבת כאשר ישא האומן את היונק, לא כגור אריה מן הבשן יונק, ע"כ. ובפרי חדש אר"ח סימן תנ"ט סעיף ב' כתב, ואין למנהיגי הדור כל כך עונש, לפי שמה יעשו גדולי הדור שאין דורם עולה יפה, עכ"ל. אך כמובן יש לסייג שהכל תלוי ועומד על דעת רבותינו גדולי הדור עיני העדה, הם אלו אשר יכולים לדעת ברוחב בינתם היאך לנהוג בכל מקרה בפני עצמו, ולא פשוטי העם ודומיהם, והדברים עתיקים.

זו. ובכתב העת פעמ' פ"ח דף קנ"ח התבאר שכן הוא גם בסנהדרין צ"ו ע"א על פי חלק מכתבי היד.

ופירשו באורך רב כי אכן, כמה צדקו אבותינו ורבותינו מצוקי ארץ בחרדתם ובהתנגדותם ללימוד מופרז ועיון יתר בלשון הקדש ודקדוקה. כי הניסיון הוכיח, דכל חלוצי דור ההשכלה ופורקי העול התחילו את צעדם הראשון לעבר התדרדרותם הרוחנית בשקידה על לימוד לשון הקדש וחקר הגיונה ודקדוקה, מליצותיה וסגנונה, אשר בסופו של דבר דחקו כולם את הגלי האמונה באיזה אופן, מי למחצה, מי לשליש ומי לרביע. ואף היו שהרבו חטא על פשע, השליכו נעל" בפני ברית עמם והמירו את דתם רח"ל".

הבט נא וראה, אם כתב בחריפות כה רבה על לימוד זה, אשר בעיקרו נחוץ הוא", ודאי שברורה דעתו האמיתית אודות חסרי האמונה ובאי כוחה של ההשכלה בדורות ההם, כאשר נכנעו לחלושין לתאוות יצרם ואף מקצת שבמקצת לא התעסקו בכתבי הקדש של עם ישראל.

ומפי הרה"ח רבי משה וייס זצ"ל שמעתי מעשה רב מרבו, האדמו"ר בעל שפע חיים מקלויזנבורג זצ"ל, כאשר ראהו מעיין כמה פעמים בספר תורה תמימה שהיה מונה תדיר בין ספריו. כאשר שאלו על פתגמא דנא סיפר לו על חותנו, בעל עצי חיים מסיגעט זצ"ל, שהיה מגדולי הקנאים לה' ולתורתו, ואף את הפירוש תפארת ישראל על המשניות נמנע מלהכניס לחדרו. והוא היה לומד בכל ערב שבת, בסדר קבוע, את הפירוש תורה

י. מקור הלשון על פי הנאמר בתהלים ס', י, וכן נמצא בשו"ת הריב"ש סימן ע"ט שכתב בתוך דבריו, ועל גדולי העדה משליך נעל.

יח. ביאור הענין, שהמורגלות בצחות הלשון מעוררת את רוח הביקורת יחד עם תוקף רגשי שרירות הלב, לסטות מדרכי הדרש והמוסרה כאשר הם נוגדים לרוח הפשט וההגיון, יענין שם בכל דבריו. ואכן, סופריהם ידועים בכתבתם המליצית והקרובה ללשון התנ"ך, בניגוד לסגנון הכתיבה התורני המושפע מן הלשון הארמית, ועיין בהקדמת אוצר לשון הקדש שלב"ת דף ז' ובמבוא דף ט"ו.

יט. כמו שכתב בשו"ת חות יאיר סימן קכ"ד בהא"י לישנא, ולימוד חכמת הדקדוק מיעוטו יפה ומוכרח לכל בר דעת לדעת הכללים וכו'. ובשו"ת יד אליהו חלק א' סימן כ"ה העיר על הגר"א, שתמיד היה מכריז שלא ללמוד שום חכמה זולת התלמוד כי אם חכמת הדקדוק לבדה.

כ. אודות היחס אליו יענין בשו"ת מנחת אלעזר חלק א' סימן ס"ד, שם משמעון (התשכ"ה) דף כ"ד וקובץ אור ישראל (מונסי) י"ב דף קצ"ט. אכן העירני העורך הרב אהרן מאיר מייזליש שליט"א מהנכתב בקונטרס שבחו של אהרן (התשנ"ד) דף ס"ד, שבבית הגה"ק מהר"י מסאטמאר זצ"ל היו החומשים עם פירוש תוצאות חיים שנדפסו עם תיקון סופרים שבחומשים עם ביאור הדעסואי, והי' בירושה מאת זקנו בעל הייטב לב זצ"ל שהוסיף בו הגהות באלו מקומות, וגם חתימת אביו בעל הקדושת יום טוב זצ"ל נמצאה בו, והוא למד בהם תמיד, עכ"ל. עוד הוסיף הגר"א מייזליש שליט"א אודות דעתם של צדיקי בית סיגעט בענין התורה תמימה, ואלו דבריו שכתב לי. שמעתי מפי איש נאמן שהי' נוכח בסעודת ברית ונסתובב שיחה בין הגה"ק רבי יואל מסאטמאר זצ"ל לשאר רבנים אודות התורה תמימה, והתבטא האדמו"ר מסאטמאר זצ"ל אודות הספר, שמלאכת העבודה שבו איננה שלו, ומה שכן משלו, אפשר להכיר עליהם שהם חידושי בעל המחבר עצמו. בנוגע להגה"ק העצי חיים זצ"ל, בנו כ"ק אדמו"ר רבי משה מסאטמאר זצ"ל בעל הברך משה סיפר, שאביו (העצי חיים) לא הכניס לביתו ספר שכבר הי' נדפס בחיי אביו (הקדושת יום טוב) ולא היה מצוי אצלו, הגם שהיו לו די ספרים שהיו חרשים, אבל ספר שאביו היתה לו יכולת לרכוש ולא רכשו, הרחיקו מביתו. ולגבי התורה תמימה, בבית סיגעט לא ידוע להם על קביעות

תמימה על פרשת השבוע. ושם השפיע חיים על כך, כי אם הוא למד תורה תמימה, אינו יכול להיות קנאי יותר מחמיו הגדול, ועל אף שיש קושיות על רבים מחידושי. והוסיף הרה"ה הנזכר לתאר את אישיותו של בעל תורה תמימה כפי שניכר מבין בתרי אמריו בכל כתביו, כאשר היה קנאי אמיתי ושנא את המשכילים בכל לבו ונפשו, ואמנם יש שיצאו נגדו אך בלא יודעין ופגועות עלתה בידם.

אך יש לסייג עוד בעיקר הענין, כי ברור שאין מידת המשכילים דאז כפי אלו הנראים לעינינו כיום, שכן בעבר רבים מהם היו בקיאים בתלמוד ובפוסקים ועם זאת אפיקורוסים, כך שעקב זאת הביאו גדולי ישראל מפהם ומפי כתבם, והתבאר ענין זה בספר מסורת משה חלק א' דף תקע"ג.

ובסיום הדברים, יש להעתיק את תשובת הגר"ח קניבסקי שליט"א כאשר נשאל על טיבו של המחבר דנן, כפי שנדפסו דבריו בספר דרך שיחה חלק א' דף תקצ"ו, וזו לשונו. הוא עסק עם המשכילים, אבל היה יהודי ירא וחרד ותלמיד חכם, ואפשר ללמוד ולומר משמו מספריו. סיפרו לי שבשואה כל גרמני שניגש אליו להרגו התפגז מיד, ולכן לא יתכנו הרינונים עליו, ולבסוף נפטר מעצמו.

וכבר העירו רבים על דרכו של בעל תורה תמימה, לכתוב חידושים וגילויים שלא בשם אומנם. ובספר ילקוט הגרשוני על נויר כ"ג ע"א כתב, והמחבר הזה בראה בעלמא קונה הכל לעצמו במחכ"ת, וכן לא יעשה. וכן כתב בספרו על גימין צ' ע"א. גם בשו"ת אפרקסתא דעניא חלק א' סימן קפ"א רמז לכך בצינו לחיבורו, ולשונו דכתב הקושיא והתירון מדנפשיה, כדנמצא לרוב בספרו. ובסוף שו"ת בית דוד השלם (לייטר) הובא מכתב מאת הגאון רבי חיים העליר זצ"ל שכתב בזה"ל, ולא נכון מה שכתב כתר"ה על בעל תורה תמימה שלא ראה שקדמוהו, כי אמנם עיניו שפיר חזו, ואולי כתר"ה לישנא מעליא נקט, עכ"ד.

ובאמת כן היא דרך חז"ל, וכפי שכתב בשו"ת שואל ומשיב תנינא חלק ד' סימן ט"ו בהא"י לישנא, כי אף שהרשות נתונה לכל אחד להשיג על דברת הקדמונים, אבל בעין היטב ובדרך ארץ כמו שראוי ונכון, ויכוון לשם שמים, ע"כ. ולפיכך ראוי להשיג בדרך כבוד, בלא שנאה וקנאה שנושקפת לעיתים מתוך לשונות מחברים שונים, והכי כתב

שהיתה לעצי חיים בתורה תמימה, עכ"ד. ואודות דעת כ"ק מהר"י מסאטמאר זצ"ל עצמו, ידוע שהחזיק בביתו את התורה תמימה ואף הזכירו בספרו (ולדוגמא ראה בספרו ויואל משה ריש מאמר לשון הקודש). אכן יש מעידים שהחזיקו מאחורי הספרים, ברם שמעתי מפי גאון אחד שליט"א שאין זה אלא מפני דרכו של התורה תמימה בנטילת חידושים מספרים אחרים, כפי שיוצא לקמן, ולא מצד פקפוקים בדמותו כאמור.

כא. על עצם המעשה, עיי' בקובץ ישורון המצוין לעיל הערה ב', הערה ט"ז. ועוד שמעתי בשמו שהעיד כי אביו מרן בעל הקהילות יעקב זצ"ל, כאשר היה בפינסק, נהג להשתעשע רבות בלימוד עם בעל תורה תמימה.

איהו גופיה במקור ברוך חלק המבוא פרק ד' סעיף ה"כ. וכגון שהעיר עליו בדרך זו בשו"ת עמרת פו חלק א' כרך ב' סימן י' (הערה ד' ד"ה ובכואי) בלשון לא זכר שר, עיי' שם. ובספר זכר זאת ליעקב דף רל"ב הובא מכתבו של הגאון רבי יוסף ברודא זצ"ל אב"ד מיאווה, בו תקף בלשון חריפה את דרכו, אך סיים דמכל מקום יקר הערך הוא ספרו מקור ברוך כשלעצמו וכו'.

כמו כן, עמדו על שיטתו הנזכרת חכמים וסופרים נוספים, ומהם ציינו על ידי הגר"ח סופר שליט"א בספר מנוחת שלום חלק ו' סימן י"א הערה ח' וביתר חיבוריו הרבים. ושמא היה ללמד עליו זכות על דרך המבואר בספר אוצר חמדת ימים פרק ט' (וע"ע בקובץ עץ חיים באבוב ט"ז דף שמי"ט), כי רבים טענו על ספר חמדת ימים שכתב פירושים וחידושים בדברי עצמו, אולם בעניני השבת פרק ט"ז כתב בעצמו שבכדי לא לכלבל את דעת ההוגים בפרטי הדינים, שימרדו בזכרון שמות החכמים, לכך סידרם כלשון משנה סתומה כמנהגו בכל ספרו, מן המעמים שכתב בהקדמת הספר, עכ"ד. ואמנם אין הקדמתו לפנינו, אך על כל פנים הרי הציל את עצמו מהשגה זו. ודלמא הכא נמי יש להמליץ על בעל תורה תמימה ושיטתו, מה גם דבהא"י ענינא הרחיב בעצמו במבואו פרק ב' סעיף ו', על דרך חז"ל שהקפידו להזכיר כל דבר בשם אומרו, ויצא חוצץ נגד עושקי ההגיון שמעתיקים מחיבורי וזלזלם בהעלמת שמם, והפליאה רבה ביותר מדוע לא נהג כן הלכה למעשה.

שוב מצאתי בפתיחתו לתורה תמימה המאמתת את לימוד הזכות הנזכר, ואלו דבריו לקראת סיום הקדמתו. והנה בכל מקום שהבאתי דבר מחודש בשם אחד המחברים הייתי זהיר וזרז להזכיר עליו שם בעליו, כחובה וכיושר. אמנם להיות כי עבודת החיבור נמשכה הרבה שנים [בערך ט"ו] וכמה מהדורות נעשו ממנו עד שיצא מזוקק ומשובלל בעזה"י, ובכל משך אותו הזמן הייתי עמוס וכו', מכל אלה יכול להיות שהמצא ימצא להמעין בבאורי איזה דבר חידוש והערה שכבר בא זכרם באחד ספרי המחברים. אל נא יאשימני המעיין הישר ונקי הדעת למתלבש חלילה במלית שאינה שלי, כי ת"ל לא ברוחי ולא בנפשי ולא במידותי מידה מגונה זו, וחם ליה מידה כזו לזרעא דאבא ולנצר משפחת חכמים וסופרים בעלי מידות תרומיות, אלא ידינוי לכף זכות על פי האמתלאות שהזכרתי, ותחשב לו זאת לצדקה ולמידת חכמים, ע"כ לשונו²². ואם כך נכתב בשנת ה'תרס"ב, כל שכן וקל וחומר ששייכים תירוצים אלו בשנים שלאחר מלחמת העולם הראשונה, בה אפפוהו סבל ומכאובים, ומן ההכרח להמליץ עליו כנוצר. וכל זאת נותר בדרך לימוד זכות יתירה,

כב. כי כן יש מן המשיגים עליו שלא כדרכה של תורה, מנגיעות שונות אך ברורות וגלויות. ואם אמנם מתפרש בשו"ת מהריט"ץ סימן רל"ח דבעידן ריתחא דאורייתא לית ביה משום לישנא בישא, דרי שלא כל הרצאה ליטול את השם יבוא ויטול, ודי בזה.

כג. ובהקדמת הרמב"ם לשמונה פרקים התבאר אימתי אין חיוב לפרט את שם האומרים, יעוין שם וכן בספר אשכבתיה דרבי חלק ב' (קונטרס בית רבי דף קפ"ג) בשם מרן הקהילות יעקב.

כי מאידך גיסא התמיהה עליו קיימת שכן נמצא שמעתיק רבות בשיטה קבועה להפליא, ודי בזה למבין ורגיל בספריו^{יב}.

על כל פנים, לפי הדבר האמור אין לתמוה מדוע כמעט ולא מביא מחידושי ופירושי אביו, וכפי שתהו בקובץ המעיין תמוז ה'תשכ"ט דף ג"ד הערה כ"ג [וע"ע בשו"ת עטרת פז הנו"ל], שכן יתכן והביא ממשנתו גם כן שלא בשמו, ויש להתבונן בדבר ולבדוק אם אכן ימצאו שביבים מתורת האב בחיבורי בנו. ופעמים שנהגו חכמי ישראל שלא להזכיר את שמות הספרים כאשר השיגו על דבריהם, מפני הכבוד, וכן נהג הרמב"ן בערערו על פירוש הר"י מיגאש בבבא בתרא י"ח ע"א, כאשר גילה זאת הגאון רבי מתתיהו שטראשון זצ"ל בהגהותיו שם^{יג}.

ויעיין בשו"ת קול מבשר חלק א' (קונטרס בשורת אליהו דף רכ"א) שהאשימו כי זיין בודון או בהעלמת עין את דברי הספרי והגר"א. וכבר נכתב בקובץ המעיין הנוצר שאמנם טענו רבים נגד התורה תמימה והשיגו על דבריו^{יד}, בשל חוסר דיוקים בחיבוריו או בשל השמטת שם אומרי החידושים, אך מכל מקום אין ספק כי כדבר נחוץ ביותר שימשה מלאכתו הכבירה בספרו הגדול תורה תמימה, בו שילב את התורה שבכתב ושבעל פה זה בזה בצורה מפליאה ומשובבת נפש. הוא עצמו חיבב את הביקורת^{טו}, כאשר היא לשמה

כד. וכך שמעתי דברים חריפים על דרכו בזה, מפי כמה גאונים שליט"א.

כה. ובמקור ברוך חלק ג' פרק כ"ז סעיף א' אות ט"ו הביא מהמשנה למלך פרק א' מהלכות סוטה הלכה ג', דמבואר מדבריו שלעיתים אין כדאי לפרסם טעות משום כבוד אלהים הסתר דבר. אולם ביאר שבהשגה בדרך כבוד ואחר בקשת המחילה כראוי לית לן בה, ושם אות כ"ו פירש שיחתו שאין לכסות על האמת אשר קודמת למידת הכבוד [ועיין לשון מהר"ח מוולאז'ין בשו"ת חוט המשולש סוף סימן י"א, ובשו"ת או נדברו חלק ד' סימן נ"ה, ואבכ"ל], ויש מקומות בהם יש לומר כבוד מלכים חקור דבר כהמשך לישנא דקרא במשלי כ"ה, ב', ועיין שבת קנ"ג ע"ב ומהרש"א בסוף עירובין. ובעין זו היא דרך רבותינו הקדמונים, שהעלימו את שם הנחלקים עליהם, כנזכר, ושוב ראיתי בשו"ת עטרת פז חלק א' כרך ב' סימן י"ד (אות ב' ד"ה ראה) שכן נהג בעל כף החיים, וכפי שצוין מקורו בברית יעקב סימן מ"א הערה ה' ועוד.

כו. ומהם הגה"ק בעל לשם שבו ואחלמה, שאף הביא מדבריו בספרו הנוצר (ספר הדע"ה חלק ב' דרוש ד' ענף כ"ב סימן ד' באבני מילואים), ונדפסו הגהותיו לתורה תמימה בקובץ ישורון כ"ב דף תתי"ד ואילך. גם האדמו"ר מאח"רוב כתב הערות לספרו, וכן הגאון רבי ברוך שמעון שניאורסון זצ"ל (נדפסו הערותיו בשם גאון אחד בקובץ פעמי יעקב מ"ה דף ס"ה ואילך). ובתורה שלמה במילואים לכרך כ"ז סימן י' ולכרך כ"ז סימן ט' נדפסו הערות על כמה פרשיות בודדות, ועוד רבים עמדו להעיר ולהאיר על פירוש זה, ומהם ספר משיבת נפש (ניו יורק ה'תשמ"ב). כבר אחר יציאת הפירוש תורה תמימה לאור עולם נדפס קונטרס ביקורת בשם שיחה תמימה כנגד דרכו ושיטתו, ומעיקרי טענותיו כי חלק נכבד היה לו בחיבור הפירוש, כמתואר בקובץ המעיין תשרי ה'תשע"ב מדף פ"ו.

כו. ורבינו הגדול הרמב"ם בתשובותיו (כלא) סימן ש"י נקט במידה זו כהאי לישנא, ובורא עולם יודע כי אפילו השיב עלינו הקטן שבתלמידיו, או חבר או מתקומם, היינו שמחים בזה אם השיב תשובה אמיתית, ונשמח במה שיעוררנו עליו במה שנתעלם ממנו, ע"כ. ובתשובה (לפסיא) סימן מ"ט, ומפני כל אלו הסיבות ראוי לחפש בדברי ולבדוק אחרי, ואל יאמר הקורא בחיבורי כי מה האדם שיבוא אחר המלך, אלא הרי הרשיתי, ויאמר המלך יבוא. וטובה גדולה עשיתם עמדי

וסובבת על תוכן הענין, וכפי שכתב במבואו פרק י"ג סעיף א', לקיים מאי דאמרי אינשי והייתם נקיים ושלמים מהסופרים ומהמבקרים, וראוי הוא המחבר ספר להיות נקי וחפשי מתואנות ומתלונות, מטענות וממענות, מדין קשה ומביקורת חריפה^{טז}.

יש מי שניסה ללמד עליו זכות ולהמליץ על חוסר הדיוקים ושאר הטעויות שנמצאו בספריו, אך נדמה שמתוך כך בא לספר בנגותו, עיין תורה שלמה במילואים לכרך כ"ו סימן י' (דף ש"א). פירוש הדברים, שכן תיארו כבעל הבית למדן שלא היתה תורתו אומנותו, ומחמת רוב טרדותיו בעסקי פרנסתו טבעי הדבר שלא הספיק לרדת לעמקן של הלכות. הדברים מופרזים, כי מצאנו תלמידי חכמים נוספים שסירבו לכהן ברבנות והתפרנסו מוגיע כפיהם, ובכל זאת לא הוצאו מכלל גדר חכמים וסופרים, ודאי שלא הוצגו כבעלי בתים^{יז}. עוד יש לשים לב, כי שם כתב דמהאי טעמא לא דק בעניני הלכה, בקדשים וכדו', מה שאין כן באגדה ובספרות, עליהן כתב דברים חשובים בספרו מקור ברוך ודומיו, עכ"ד. ואמנם שיבחו, אולם לא שת לבו שעל דרכו בכל חיבוריו העירו, ובכללם מקור ברוך וזולתו.

הנה כי כן, היה בעל תורה תמימה בכלל המבואר בשו"ת הרשב"א חלק ב' סימן רצ"א בזה"ל, צריך לדקדק בדבר היטב, שיהא אותו תלמיד חכם נהוג כשורה, הולך בנחת עם הבריות ומשאו ומתנו באמונה עמהם, כדרכן של תלמידי חכמים, ע"כ. הולמים הדברים ביותר את דרכו, כאשר עסק במלאכה, אך זכה לשקוע באהלי תורה ולחבר חיבורים נפלאים ומועילים, אשר קנו את מקומם הרם בהיכלי התורה, ומתבדרי מילי דאורייתא דיליה ככולי עלמא.

אתם החכמים, וכל מי שימצא דבר ויודיעני טובה יחשב עד אשר לא ישאר שם ח"ו מכשול, ע"כ לשון קדשו. וכבר אמר הברדש"י (מבחר פנינים שער אהבת האמת) דמנוחת החכמים היא במצוא האמת, ולשון המבטיח בתשובה (שו"ת מהר"ל"ח שלחי סימן קל"ב), וידענו מטעם מידותיו שיודה על האמת בראות הנכתב על קונדריסו, ע"כ. חתום רעיוניהם על לוח לבך, כי מהם תוצאות חיים. ובשו"ת או נדברו חלק א' סימן כ"א כתב בזה"ל, ואיני מבין על מה יש למחול, אדרבא, זהו דרך התורה לשאול מנא אמינא לה, וכן אהובים עלי דברי הביקורת שלא נכתב לשם ביקורת אלא לתועלת הספר. וכך בשו"ת אגרות משה או"ח חלק א' סימן ק"ט, כי כן היא דרך התורה לברר האמת, וחו"י שישתוק הסובר דאין הדין כן, בין לקולא בין לחומרא, יעוין שם, וכן בתשובותיו יו"ד חלק ב' סימן מ"ה.

כה. ומן הנרגש למעיין שאחד מחידושי נדפס בסוף מסכת קידושין דפוס וילנא (בתום ההוספות, קודם פירוש הרי"ף), ולא נזכר שמו אלא יוחס לגאון אחד, והוא שנה פירוש זה במקור ברוך חלק ג' פרק כ"ז סעיף ג' אות ו', וכבר עמדו על כך באור תורה תשרי ה'תשנ"ב דף מ"ה, ונפלאה היא. כמו כן נדפסה הגהה בסוף מסכת בבא בתרא. וביגדיל תורה דף צ"ט האשים את התורה תמימה שלקחה בלא ציון מקורה, אך נראה שגם כאן הוא הוא מחברה, ודו"ק.

כז. וע"ע בקובץ ישורון (הנוצר לעיל הערה ב') הערה ט'.